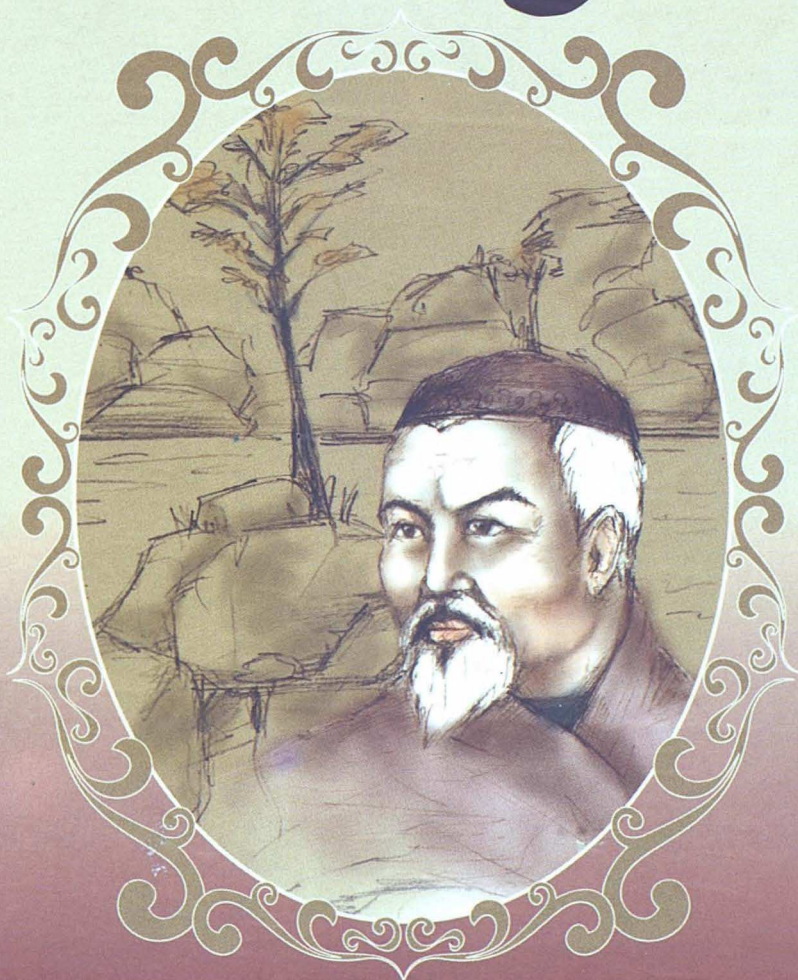

ҚӘМЕЛ ЖҮНІСТЕГІ

ҚОНҒЫ

Абыз

КӘМЕЛ ЖҮНІСТЕГІ

СОҢҒЫ
АБЫЗ

Роман

“АУДАРМА” баспасы

Астана-2006

ББК 84 Қаз 7-44

Ж 88

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Кәмел Жүністегі.

Ж 88 **Соңғы абыз. Роман.**

Астана: Аударма, 2006. – 408 бет.

ISBN 9965-18-179-9

Қарымды қаламгер Кәмел Жүністегінің шығармашылығымен оқырмандар кеңінен таныс. Оның қаламынан шыққан “Дос көңілі”, “Көне хикая”, “Көксеу” атты кітаптарын, “Күба белдер” трилогиясын және “Көксенгірдің тасында” повестер мен әңгімелер жинағын жұртшылық жылы қабылдаған болатын. Жазушының “Соңғы абыз” романы әдебиетіміздегі зар заман деп аталған әйгілі кезеңнің ірі өкілдерінің бірі – Шортанбай ақын өмірі мен сол тұстағы казак елінің жай-күйін көрсетуге арналған. Жырау өмірін жан-жақты зерттеген жазушы өз романында сол кезеңдегі казак ауылдарының тұрмыс-тіршілігін, ел ішінің жай-жағдайын, заман тынысын айқын танытуға тырысады.

Роман тілі тартымды, шұрайлы.

Ж 4702250201-184
00 (05)-06

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965-18-179-9

© Жүністегі К., 2006.

© “Аударма” баспасы, 2006.

*Ұзын аққан Сарысуды,
Өзің жайлап, жағала.
Жүйрік пен жорғаңды,
Өзің мініп бағала.*

Шортанбай жырау.

ТЫМЫРСЫҚ ШАҚ

Сәскеге таянған шақ. Күн шыға төгіп өткен жаңбыр. іле басталған шілденің ыстығымен бірге бу болып көтеріліп. көз жетер жер мұнартып, алыстан қараңдағанды бірде өзіне сіңіріп, бірде айқындап, бұлдыратып тұр. Қозы көш жердегі тесік тас жаңа ғана жуғандай жалтырап, көздің жауын алған. Тесік тастан бері құлаған жігіттің әндеткен дауысы талын естіледі. Қармыс өзеніне жақынырақ қонған ауылға кешеден бері қонақ болып жатқандардың елу шақты атын жылқыға қостырып жіберіп, шашау шықпауын қатты тапсырған Көшкінбай бидің айтқанын екі етпей, түні бойы көз ілмей қадағалаған балаң жігіттің ауылға бет алғаны да осы еді. Қыр асып келе жатқан топ салт аттыны көріп. шоқыта желдіріп, ауылға таяй сумаң қаққан аяңға басып. ортадағы ақбоз үйге тірей ат басын тартты.

– Келе жатыр, – деді аттан түсе бере.

Жігіттің хабары сол сәт Көшкінбайға жеткізілген. Топ аттының дүбірі таяй бере ол да шапанын желбегейі жамылып сыртқа шықты. Қарасы төрт-бес адамның алдында ауыздығын сүзе тартқан көк шағыр жорғаға мінген Шортанбай жырау, оған ілесе Дүйсенбай мен Жанғұтты, шымқай қара аттың үстіндегі керней Қара билерді жазбай таныды. Кеше таңсәріде осы ауылға Сыздық төре жігіттермен келген соң бір кезде Кенесары ханмен дәмдес болған Бес атаның жақсыларына Көшкінбай хабар жеткізді. Алысырақта, Жәмшінің бойында жатқан Байсейіт биден басқасының бас қоса жеткені де осы екен.

Шортанбайның көзі ауылдан сәл бөлектеу тігілген бес үйге түсті. Шеткі үйлер қоңырқай көрінгенімен, ортадағы алты

канат ақ орда сәнімен екен. Аттан түсе төс қауыштырған бұлар Көшкінбайдың бастауымен ақ ордаға беттеген. Ордадан шыққан сұңғақ бойлы, жауырынды жігіт сәл күлімсірей қарсы алса да жүзінде ызғар да бар секілді көрінді.

– Ассалаумағалейкүм, – үлкендерге қол созған Сыздықтың алақаны да күректей екен. Бір адамның биігі де, денелісі де саналатын Дүйсенбай би қауышқан Сыздықтың қолтығына сыйып кетті. Қонақтарға айнала тігілген үйлерден шыққан Сыздықтың жігіттері де жүгіре басып, сәлем беріп жатқан. Осы жұрт бірін-бірі біле бермесе де арадағы бір жылы сезім, сағыныш бәрін баурап алған. Кеше Кене ханның көзін көрген кей үлкеннің көзіне жас іркілген.

Көшкінбай би қонағына тігілген ордасының ішін де жайнатып қойыпты. Келді-кетті бір қонақ дейтін емес, “жат бауырым, ел өзіндікі, ұзағынан бол” дегенді емеурінімен танытқандай. Келгендер жас та болса Сыздыққа бірден орын берісті. Төрснің оң жағына Шортанбай жырау, онан соң Жанғұтты, Дүйсенбай, Қаралар жайғасқан. Екі жігіт қолдасып көтеріп кірген месті күмпілдете пісіп, көбігі атқылаған қымызды шараяқтарға толтыра құйып, қонақтарға ұсынған. Шараяқтағы қымыздан ауыз тиіп қана отырған Шортекеннің көзі Сыздыққа еріксіз түсе берді. Төре де аяқ толы қымызды орталап қана, келгендерге оймен көз тастап отыр екен. Кең маңдайы, сұсты қабағымен от шашқан көзі Кенесары ханнан аумайды екен деп түйді Шортекен. Балуан денелі жігіттің ойлы шырайынан талай сырды ішке бүккен қалпында, кесіп айтар шешендігін де ұққандай болды. Әкесі Кене хан елі үшін арпаласып жүріп дүниеден өтсе де, оның ұлы Сыздықтың әке ісін жалғап, қол бастап, аузы түкті кәпірмен талмай шайқасқанын осы жұрт тегіс біледі. Шау тартып қалған шақтарында, кешегі Кене ханның тұсындағыдай атқа мінбесе де, осы отырған Бес атаның талай жасын Түркістан, Шымкент жақтағы шайқастарда Сыздыққа көмек ретінде жіберген. Мынадай батыр ұлы бар қазақта не арман? Әттең, жаңбырдай жауған мылтық оғына не шара? Әйтпесе, кешегі бір заманда өткен Баба түкті шашты Әзиздің ұрпағы Едіге батырдай орыстың орманын кешіп өтіп, Мәскеуіне тізе бүктірмес пе еді. Көк көз, сары ауыз

мұжыққа Сары-Арқаны бастырып, Алатау, Қаратауға астырар ма еді.

– Алыңыз, Шортеке, қымыз ішпей отырсыз ғой, – деп қалды ауыл иесі Көшкінбай.

Ор талап қалған аяғын сәл шайқап, ойланып қалған жырау:

Қайран менің Сары-Арқам
Қымызын ішсем, бал дедім,
Бұлағын ішпей шөлдедім
Мына көпір жеріңмен,
Балаң менен жылқыңды
Аузына бір алған соң,
Алмайды деген немене?
Ұзын аққан Сарысуды
Өзің жайлап жағала.
Жүйрігің мен жорғанды,
Өзің мініп бағала.
Баланды алар солдатқа
Міне алмасаң жалды атқа.
Қатын-бала қамы үшін,
Қарсы шап та, мылтық құш
Құр жабырқап жүдеме,
Ноқталы басқа бір өлім
Өлмей де пенде жүре ме, --

деп ұзақ сілтеп барып тоқтаған. Осы сәтте табалдырық аттаған Байсейіт би:

– Қайран менің Кене ағам... Кене ағамның көзі қайдасың? – деп дауыстай келіп Сыздықты құшақтаған. Жұрт іштей тынып отыр екен, бәрі де дауыс қойысқан. Ел ағаларының іштей егілуін таныған Сыздықтың да қақпақтай жауырыны да селк-селк етті. Әркім көзін сүрткен, үнсіз жаутандасқан тыныштықты Дүйсенбай бидің:

– Өтті ғой дәурен. Күндей күркіреп, найзағайдай жар-қылдаған шақты Саржанмен де, Кене ханмен де бірге өткіздік. Ендігі отырысымыз мынау, – деп күрсінгені бұзды.

Жанғұтты шақшасын етігінің өкшесіне қағып, тығынын ашты да, сәл искеп, қолын созған Қара биге тастай салды.

– Амал нешік? Жазу осылай шығар. Келер ұрпақ елді қорғамады деп бізді сөкпес. Жан алдық, жан бердік. Орыс орман боп өсіпті. Қазақтың етек-жеңін біртіндеп қырқыпты. Соны да сезбепіз, – Жанғұтты осыны айтып. Сыздыққа тіке қарады.

– Болжамыңыз дұрыс-ау, – деп қалды төре.

– Дәл айтасыздар. Айналдырған жау алмай қоймастың кебін кидік қой. Кәпір қазақтың Сарытауын алғанда ойланбадық, Еділ бойындағы ноғайлы жұрты бір рулас тайпамыз еді, бір қыста оларды қырып салғанда қауіпті ескермедік, Бағдат пен Мысырдан сәні мен салтанаты кем емес Сарайшықты талқандап жатқанда өзара қырқысып жүрдік. Ақыры келер ұрпақтың көз жасына қалдық. – Шортөкеннің қаздай қаңқылдаған ашық үні кімге де болса да құлақ түргізген. Сыздық жырауға бажайлай қарады. Жыраудың азаттықты аңсаған даусы Аркадан асып, Жетісу, Қаратау жағына еркін жетіп жатқан. “Жақынға жақын қас болып, шіл боғындай тозбайық” деген сөз Сыздықтың көңілінде жатталып қалған. Кешегі өткен дәуренде Кенесарыны орта жүздің ханы етіп көтергенде де, онан соң Ұлытауда оны бар қазақтың ұлы ханы деп танығанда да Шортанбай жырау ішінде болды деуші еді. Естуінше жырау жас шағында Қаратаудағы Қарнақ медресесін тәмамдап, онан Бұқарда білімін жалғастырған деуші еді. Жыраудың мына сөз саптасы терең білімнің, тарихтан мол хабары бар адамның қисыны ғой. Дауысы қандай ашық, саңқылдаған үні де тартымды.

– Несін айтасын, Шортөке, караусыз қалған қой болдық. Бәріміз алыста емес мына Қарқаралыдағы көк мылтықтылар. Ойына не келсе соны істейді. Бір-бірімізге жау қылып салып отырғанда осылар, – деп Қара би күрсінді.

– Біреулер ұлыққа жаққысы келіп жалпаңдайды. Сонысымен елге тізесін батырғысы келеді. Сондайлардың сазайын тарттырғысы келгендерді ұлықтың қолымен жазалауды көкसेген де солар. Ана Бөденің Серігінің соңынан шам алып түсіп жүргендер елді оңдыра ма?! – Байсейіт бидің түкті қабағы осы сөзді айтқанда едірейсе түскен.

– Оу, ағайын, елдің мұңын айта беріп мына Сыздықтың еңсесін баспайық. Халықтың басына түскен таршылық қой бұл да. Не көрмеген елміз, бұдан да шығармыз. Шығар жолды іздейтін де жас буын осылар болар, – деп Көшкінбай би өрбіп бара жатқан іштегі қыжылдың алдын тосқан.

– Ағыбай батыр келе алмады? – деп Қара би сөздің бетін аударды.

– Тым қашықта ғой, сонау Бетпақтың шетінде, – Дүйсенбай қолындағы шараяқты төңкерді. Тай атқан шұнақ деген де жердің шұрайлысы екен. Бергі жағы –

сылдырап аққан Сарыбұлақ, ар жағы – күмеден дала. Тірліктің барын жортқан киік пен ұшқан құстан ғана білгендейсің.

– Батырдың келмегені де дұрыс, – деді Жанғұтты.

– Неге? – деп елең етті Қара.

– Осы жерге Сыздықтың келіп, біздің де табысып жатқанымызды оязға салпаңқұлақтар жеткізген де шығар. Енді Ағыбай батыр жетсе, хан Кененің жақтас-ізбасарлары топтасып жатыр, бүлік шығармақ екен деп бейбіт жатқан елге әскер шығармасына кім кепіл. Оның арты тағы қырғын ғой.

– Мылтығын шошандатып мұжық шықса бізде қарап қалмаспыз. Өздеріне оңай десе, әскер шығарып көрсін. Байсейіт шапшаң сөйлеп, бойын тіктеп алған. Дүйсенбай айтары бардай тамағын кенеді де, жырауға қарады. Шортекең сөзге жол берген сыңай танытып, басын изеді.

– Кел, ауылымызды шабағойлап отырмасымыз белгілі. Ноқталы басқа бір өлім, еркек кіндікті біз не тауқыметті де көтереміз. Аяусыз кәпірдің көк мылтығының ұңғышына бала-шағаны байлап бергеніміз жөн болар ма екен. Қаруы жоқ, күр қол халықпыз. Бұл кәпір бекініс-бекініс салып ішімізге де бойлап кіріп кетті. Ең болмаса жау сыртта, ішіміз таза болса да әлі де алыса беруге болар еді.

– Сонда басымызды иіп, көтіне кіре береміз бе? – деп Байсейіт би Дүйсенбайға жалт қарады.

– Ежелгі дұшпан ел болмасы белгілі. Жаудың мақсаты – сенің байлығыңды алып, өзінді мәңгі құл ету. Анау жердің арғы бетіндегі жұртты мына ағылшын, франсоздан шыққандар қынадай қырып, жерін басып қалып жатыр. Бұлардың да мақсаты сол. Жаудың жақсы-жаманы жоқ, бәрі бірдей. – Шортекең замандастарының жүзіне айнала қарады.

– Енді сонда не істейміз? – Қара би түңіле тіл қатты.

– Ашық айқаста жеңіліс таптық. Жеңілген жоқпыз. мұсылман елі боп, қазақ, қырғыз, өз ағаң – өзбек болып біріге алмадық. Кенесары хан да қапыда кетті. Оңтүстікті беремін деген орыстың сөзіне сеніп, ханның канын төккен қырғыз да бүгін өкінулі. Олар әлі бұл ісі үшін сан зар жылайды.

– Ә, солай-ау, ә, – десті отырғандар.

– Қапы кеткен екенбіз, ендігі жеңіс жолын басқаша іздеу керек. – Шортекең сөзін жалғай түсті, – жаумен жағаласудың тәсілін өзгерту керек.

– Жаңа ғана “ноқталы басқа бір өлім, өлмей де пінде жүре ме” дегеніңіз қайда, – деп Байсейіт бажырая қарады.

– Жоқ, ол тап қазір жаумен жағаласа түс деген емес, елдің, ұрпақтың намысын қайрау. Менің ендігі мақсатым – жырыммен жұрттың көңілін ояту, келер-келер ұлы істерге жұртты ұйыту, бүгінгі жауға мазақ болған халімізден халықты серпілту.

Жыраудың соңғы уәжі осы отырғандардың көңіліне қонғандай, арқаларынан әлдебір жүк түскендей серпілісіп, ентелеген қалыптарын бұзып, шалқайыса қалған. Қара би шақшаның тығынын ағытып, бір атым насыбайды ерніне қыстырды да, иесіне қайтарды. Байсейіт би тақиясын шешіп, көлдей орамалымен мойны-басын сүртті. Азаттық шайқасы басылып, мұжықтың тізесі батқан қыр қазағы не халде екен, арман-мұңы немен астасып жатыр дегенді ойлаған Сыздық төре кеше Кенесарымен тізе қосқан мына төрт би мен жыраудың пікір қағысына еріксіз танданған. Ендігі күніміз не болады деген жасқаншақтықты күтсе де, жеңілмеген рухты, қолайы келсе алыса түсер көкжал мінезді күтпеген. Әсіресе, Шортекеннің жаумен жағаласудың ендігі тәсілін өзінше бажайлағаны өзі үшін де тосын, соны пікір. Дәурені өткен Тәуке, Абылай хан заманында билер қиыннан осылай қиыстырып жол тапқан екен-ау деп түйді. Қазақ елінің бірлігін де, билік нұсқасын да бір ғана жырау мен осы билер алдына жазып салып отыр емес пе.

– Кеше түс ауа Саржан төбесіне барып қайттық, – деп Көшкінбай әңгімені жаңа арнаға бұрды. – Саржанның қол бастаған шағында Кенесарының өзі де жас, ал мына Сыздық әлі бұл жалғанға келмеген еді ғой.

Шортекен Қасым ханның батыр ұлы Саржанның ордасын тіккен төбені есіне алды. Аласарақ шоқының батысы мен терістігін Бұғылының таулары қоршап жатса, құбыласы мен түстігін Тағылының биіктері мен Ұстаның жалдары көмкерген. Шығысында Тесіктас жатыр. Табиғаттың өзі арнаған бекіністі жер. Жау қай жағынан болса да ұрланып жете алмайды.

– Саржан төре ел ұстаған Есбай баймен дос еді-ау. Ескең өзі қайтыс боларда Саржан төбенің бергі алдындағы жотаға жерлеуін тапсырған екең, мазары да сол жерде тұр, – деп сөз жалғады Дүйсенбай би.

– Сол жерде Саржан батыр екі жылға жуық уақыт ордасын тігіп отырып, мына Қарқаралының бекініс салған орыс-казагына сан рет жортуыл-шайқас салды ғой. Осы Бесатаның атқа мінуге жараған еркек кіндіктісінің соған қатыспағаны жоқ. – Жанғұтты би осыным рас па дегендей айналасына қарады.

– Болды, болды ғой.

– Талай қызықты да, шыжықты да көргенбіз.

– Мына, Бәжең, – деп Қара би төрт бидің жасы үлкені Байсейітке қарады, бір жылы қолында қылышы бар мұжықпен жекпе-жекке қалған. Бәжеңнің қолында қас сойыл. Қарап тұрған біздің жанымыз мұрынымыздың ұшына келді. Орыс ұмтылғанша Бәжең о немені сойылмен тобықтан соғып, аттан ұшырып түсірді.

– Е, сондай да болған екен-ау.

– Қазақтың сойылына шыдар жау бар ма? – деп отырғандар дуылдасып, серпілісіп қалды. – Әлі де қас сойылымыз қолымыздан түскен жоқ.

Шілденің аптабы үй ішіне енді енгендей қапырықтана бастаған. Үй иесінің иек қағуымен бозбала жігіт айнала іргені түріп еді, ауық-ауық соққан самал жел тынысты кеңейтіп сала берді. Арда емген тайды құлағынан басып сүйреп әкелген жігіттер бата тіледі. Билер өзара иек қағысты да, жырауға қарады.

Шортекең осы Бесата елінің пірі іспеттес. Аюлының сыртына Жанғұтты салған мешіттің алғаш имамы болып, осы елдің бүгінгі кәрі-жасының талайы тіл сыйдырып, сауатын ашқан. Ел жақсылары пайғамбар тұқымы деп сыйлап, жыраудың алдынан өткен емес. Жырау да бас изеген соң:

– Шырағым, жас та болсаң жол сенікі. Сен кешегі Кенс ағаның орнындасың. Бата беру – сенің жолың, – деп Сыздықтан бата тілескен.

Бұғылының биігіне бұлт ілініп қалыпты. Әзірше шайдай ашық аспаннан өзгешелік күтер жай жоқ сияқты. Тек үй маңындағы қарлығаш қана жиі шиқылдап, мазасыздана берген.

– Мына ыстықтың арты нөсер болады-ау, – деді Көшкінбай.

– Иә, оныңыз рас. Кеше де тап осындай аптап болып еді, таң ата нөсер құйып өтті ғой, – деп Сыздық шөкімдей

бұлтты негімен мензеді. – Ағаларым тіккен орданың орнын көріп жүргенде тап осындай ғана бұлт биікке қонып еді.

– А, барып қайттың ба?

– Иә, қалай екен? Түйгенің не? – деген сауалдар да беріліп қалған.

– Қабырға қалап, қамал салмапты. – Сыздық асықпай баппен сөз бастады. – Қамал салудың дәурені өткен тұс қой. Қай қабырғаны болса да зеңбіректің добы ойып түсіріп, талқан ететінін, бос әурешілік, текке төккен тер боларын түсінгендей екен.

– Ендеше орыс Қарқаралыға неге бекініс салды, – деп қалды Қара би.

– Орыстың амалы түгел. Қолында отты қаруы жоқ, сойыл-шоқпармен қазақ қолының қамалды сабап қирата алмайтынын біледі. Ал, мал-мүлкі мен қатын-қалашын сақтау үшін осындай бекініс те олар үшін жетеді.

– Солай екен-ау, – деді Байсейіт би.

– Қамал салмаса да орнықты орын тепкен екен. Орда мен оған жақын тіккен үйлердің айналасын тізеден ор қазып, қоршап тастапты. Орданың бір жерде ұзақ тұрғанының белгісі болар, орны күні-бүгін әлі тықырлау да, кереге ізімен үй орнын анық көрсетіп дөңгелене шөп шығыты.

– Қасиетті Ордам-ай, – деп қалды Қара би.

– Сан мәслихат құрған жер еді. – Жанғұтты бидің даусы тебірене шықты. – Тап кешегідей еді-ау бәрі, өмір өкінішпен өте береді де. Жалған деп бұрынғылар дұрыс айтқан.

– Сол жерден мынаны тауып алдым. – Сыздық төре ұсыныс жазып, жебенің ұшын көрсетті. – Темірі асыл болар, тат баспапты.

– Бұл бір жақсы ырым екен. – Шортекең қозғалақтап үн қосты. – Шырағым, Сыздық, мына жебенің ұшын ырымдап сақтаған жөн екен. Орданың орнынан, жау алды деген мекеннен, жауға атар оғымыз табылып жатса, біздің жеңілмегеніміз. Аруақ шығар осыны тағы бізге ұсынып отырған. Ісіміздің түбі қайыр болар. Сақта мұны.

Естуімше анау алыс батыстың жұрты ата-бабасынан қалған не затты болса да қастерлеп, келесі буынға өткізіп отыратын көрінеді.

Төс қалтасына жебенің ұшын салып жатқан Сыздық жырауға бар денесімен бұрыла қараған. Сөзімен де, ісімен

де исі қазақтың жоғын жоқтаған жырау тағы бір қырымен көрінгендей. Бұл күнге дейінгі өмірі аттың жалы, найзанын ұшымен өлшеніп жүрген Сыздық Ауған асып, Қытай барса да күнбатыс жұртын көрмеген. Ол жұрттың өмірі мен өнері туралы естігенімен, там-тұмдап оқығаны аздық ететінін іштей мойындайтын.

– Жырау, сіз батыс деп қалдыңыз-ау – деп сұраулы жүзін бастады.

– Мен де ол жұртқа бойлап кірс алмағанның бірімін. Бұқар оқуын тәмамдап келген соң мына Жәкен, – деп Шортекең Жанғұтты биге мойын бұрды, – мешіт ашып, бірер жыл мешітте имамдық стуге тура келді.

– Солай ме еді? – деп қалды Сыздық төре.

– Шортекеңнің сөзі рас. Бірақ, білгенін қанағат тұтпады ма, ішкі Ресей жаққа кеткен. Ол жақтан бір қап қаріпі орыс кітап әкелгені де бар еді, – деп Жанғұтты сөзді қостады.

– Қай алысқа барды дейсің мені. Қаражат та, тіл білмеу де қолбайлау болып, әуелі Орынборда, сонан кейін Уфа, Қазан шаһарларында біраз уақыт өткіздім. Сол жақта әлсмен хабары бар жақсы-жайсаңмен дәм-түз бөлісіп, қол жеткен кітапті оқып, жат жұрттың тілін де үйренуге тура келген. – Шортекең “барым осы-ақ” дегендей екі алақанын жайды.

– Ғасырдан аса қалмақпен жағаласып, енді тыныс ала бергенде орыспен сабаласып жүріп қазақ ордасы білім мен өнерден кемшін қалғанын енді мойындап отырмыз. Қара сөзге жүйрікпіз, бірақ мына Шортекең білген білімді осы отырған төртеуміз де білмейміз. Енді талпынғандаймыз. – Жанғұтты жеткеніміз осы дегендей ол да алақанын жайды.

– Соған қол жетсе, – деп Қара би қаупін айтты. – Барымта, сырымта, ағайынның араздығы ұлғайып барады. Бас салып, біреудің малын қуып кету өнер боп тұрғандай.

– Е, мына тесік тастың алдындағы Майшораның мазары соның куәсі емес пе? – Бөжең Нұра өзені жағын қолымен нұсқады. – Тападай тал түсте біреудің ақ-адал малын жау тигендей қуған қалмақ емес, өз ағайының.

– Япыр-ай, десейші. – Қара би осындай да бар дегендей Сыздыққа қарап қойды.

– Керней атаның байы екен. Алашының соңына түсер ұлы болмай ұзатылайын деп отырған қызы ерекше киініп барымташының соңына жалғыз түсіп беріпті. Қару ұстап

көрмеген қыз бала емес пе, жолын тосқан қарақшының найзасына ілігіп, сол жерде қаза болған.

– Обал-ай десейші. Өлгенді тірілте алмай әке-шеше зар жылап қалды. Ел басына бұл айналада жоқ мазар ішіне отау салып, бейтін көтердік. Сорлы ата-анасы үміт еткен бесігін сол отаудың ішіне қойды. Осы ғой ендігінің өнері, – деп Қара би таусыла сөйледі.

– “У ішсең руыңмен” деген мәтел кейде озық, көбіне тозық, – деп қалды Дүйсенбай би. – Тозығы емей немене, кеше қазақтың намысын қорғап жүрген Саржанға да осы ел бір білместік жасаған. Әлде Саржанды мұқатқысы келген дұшпанның нұсқауы ма, әлде пасық кеуделік пе, Саржанның жылқысынан осы елдің бір әумесері жылқы алып қалмақ боп түнде келіп тиіпті. Батырдың “қой” дегенін құлағына да ілмепті. Сойыл сілтесіп қалғанда төренің ағашы басымдау тисе керек, әлгі неме сол жерде мерт болды.

– Ә, ондай оқиға болған. – Байсейіт би басын изеді.

– Кісі өлімі десіп шуылдасып қалды ғой. Түзу-қисығы тексерілмей “төрені шауып аламыз” десіп біразы қоқандасқан. – Қара би қостай сөйледі.

– Иә, мен онда Есбай ауылында едім. Соңғы сәтіне куә болдым, – деді Шортекең.

– Мен оқиғаның нағыз ішінде, Саржан ордасында едім, – деп Дүйсенбай би әңгімені жалғады. – Түнделетіп біреулер болмаған істі болды деп, намыс қуғансып Бодық батырға барыпты. Бодықтың аттан түсіп, еңкейіп қалған шағы. Мәселенің анығына жете алмаған қарт батыр да атқа қонып, елеңдеген жұртқа ілесіп, осылай қарай беттеді емес пе. Ертеңгілік шақ еді. “Ойбай, жау келіп қалды. Орыс отряды” десіп Саржанның жанындағылар дүрлігісіп, атқа қонысып, жылжи соғысуды ойлаған. Тысқа шыққан Саржан асықпады. Жорта шоқытып келе жатқандарға қарап:

– Бұл орыс қолы емес. Орыстар сап түзеп, лек-легімен шабады. Мынау өз ағайынымыз, неде болса тосып алайық, – деді.

Сайдың тасындай болып тұра қалған Саржан қолы, бір-бірінен оза шауып, батырсынып келе жатқандардың есін жиғызды. Тасқа соғылып, кері шапшыған ағын судай алды іркіліп, ат басын тартып, артын тосқан. Қарсы келіп, тұрыса қалған екі жақтың бірінің алдында Саржан, екіншісінде Бодық.

“Не үшін?” дескен ешкім жоқ. “Жекпе-жек”, – десіп шушу етеді.

Бодық пен Саржан қолдан бөлініп, суырылып ілгері шыға берді. Ханның басын хан алар, қардың басын қар алар деген ұстаным қазақта атам заманнан келе жатқан бұзылмас ұстаным. Ханын сыйлаған қазақ әуелгі кезекті хан тұқымына береді. Жасы егде тартса да Бодық та осы жолды ұстаған. Саржанның от қаруы болса да, қазақ ғұрпынан аспай, садағын қолына алды. Мен көрген батыр өте мерген еді. Не боларын күтіп, бекер қан төгілмесе екен деп дегбірі кеткен. Саржан төре садақты көтере берді де тартып жіберді. Зулаған жебенің қайда кеткенін де білмейміз. Көргеніміз аман-есен тұрған Бодық қана.

– Ә, төрем, – деп күркіреді Бодық. Енді ажалыңды айта бер.

– Қорамсағында сау жебе қалса, ажалдың жеткені де, – деп Саржан төсін керіп тұра қалған.

Бодық батыр қираған жебелерінің санына жете алмай тұрғанда Есбай мырза шауып келіп бітістірген де, басалқы сөз айтқан. Сол сөзі көкейден кетер емес. “Бүркіт қартайса күзға құлап, аю алжыса тасқа шығып өледі деуші еді. Бодық батыр, сенің бұл ісінді қайсысына жағқызарымды білмей далмын. Жау жағадан алғанда бөрі етектен тартады деген де сөз бар. Абылай қазақ ордасын көтсрген еді, оның ұрпағы Саржан төре бар қазақтың намысына шауып жүр. Сонда біздікі не? Оның жылқысына тигеніміз қазақтың жауын қолдағанымыз ба? Жауға болысқандай болған бір әумесер өзіне ажал сұрап алған екен деп біздің осы дүрлігіп жүргеніміз қай дүрлігіс. Үлкен іске қолдау көрсетпей ру-ру, онан қалды ауыл-ауыл боп өстіп малтамызды езіп жүрсек, біз бүтін ел боламыз ба, дегенді Есбай мырза.

– Сөз-ақ қой. Қатты тебіренген екен қария. – Қара би түрулі керегеден сыртқа үңілді.

– Бір жолға түсінген сияқты болдық. Бірақ қайтесін, өмір әр сәт сайын жаңа бір оқиғаны алдымызға тартады. Сонда тағы сүрініп, жақсы азаматтың жағасына жармасып жатамыз. Әлдебір ділмарсыған көк тата ұстанымы жоқ біраз жұртты айдап салады да, пысықсып отырады, – деп Шортексең көлденең ұстаған домбыраның жалғыз шегін жай ғана шертті.

– Ұстанымы жоқ дейсіз бе? – деп Жанғұтты би сауалды жүзін бұрған.

– Солай демеске амал жоқ. Бұзып барады, мына орыс, қазақтың өзін-өзі басқарған көне жолын. Бұрын мынау дұрыс, мынау бұрыс деген ұғым әркімнің көңілінде сайрап тұратын. Ол ананың сүтімен, ағаның тәрбиесімен бойға сіңіп, күнделікті өмірде қолданыс табатын. Ол жолды ел басы хандар, ел ағасы билер реттеп, бақылап отыратын. Онан қазір не қалды? Биге смес, орыстың зақүніне жүгінетін болдық. Басқа түгілі:

Қап, бөлем, – деп, – сені ме,
Зәкүн айтып қатын тұр,
Қойнында жатқан еріне.
Зарланып тұрар енді әйел
Қосылғам жоқ деп теңіме.

– демеске не лаж қалды.

– Япыр-ай дессейші, Шортексе, бұдан шығар не амал бар?

– Байссейт би денесі мұздағандай жауырынын қушитты.

– Амал қалмады ғой. – Жанғұтты күрсінді. Бұрын өмірдің өлшемі ар мен ұят болушы еді, енді ақша мен мал болыпты. Бұрын жаным арымның садағасы десен, енді арым ақшамның садағасы дейтін кезеңге келдік. Мұны енді кім тоқтатар.

– Ақыр заман деген осы шығар. Адамзат бүлінсе, ақыр заман емей немене? Ішкергі Ресейден келген оқтау жұтқандай қақиған, сары ала шекпен киген ұлықтар қазақтың бүлінген ісін түзсін дегенге итім сенбес, – деп Қара би қисая кетті.

– Сонда да осы жұрттың біразы соларға табынып, солардан әділдік іздесіп жүр ғой. Бүгін бірер-сарандар солай етсе, бара-бара ауыл аймағыңмен сөйтерсің. Сондағы күнің не болады? Бір-бірімізді тыңдаудан, үлкенге құрмет, кішіге ізет білдіруден біржолата қалармыз. – Байссейт би көңіліндегі бар қаупін төге салды.

Сыздық төре ел болашағы үшін қам жеген төрт би мен жыраудың сөзін естіп, іштей қуанған. Мынадай абыздары бар елді Ресей түгілі жеті басты жылан да жұтып жіберсе алмас. Жаулаушы дала мектебін қанша жоям деп тырысса да, дала жұрты бөрі мінез танытып, қасарысып, шығар жол іздеп, жанталасатындай. Сыздықтың ойын Шортанбай жыраудың:

Жанадарал болды ұлығын,
Майыр болды сыйынғаның,
Айырылмайтын дерт болды,
Кедсйге қылған қорлығың.
Кәбірді көрдің пірiңдей,
Тiлмашты көрдің жеңгендей,
Дуанды көрдің үйiңдей,
Абақты тұр қасыңда,
Қазылған кара көрiңдей! –

дегенi бөлiп жiбердi.

Сыздық төре жанды жерiнен бiреу сабаумен салып өткендей селк ете қалды. Не деп кеттi жырау? Майыр болды сыйынғаның дедi ме? Бiр жаратушы күш, бiр Алладан басқаға мойынсұнбайтын жұрт тез-ақ иленiп қалғаны ма? Көңiлi сенгiсi келмейдi. Аттың жалында өсiп, желмен жарысып ғұмыр кешетiн халықты айтқанына көнiп, айдағанына жүретiн ету үшiн бейшара халге жеткiзу керек қой. Әкесi Кенесары хан бiрдс:

– Мына дұшпанның таппайтын айласы жоқ. Зұлымдық жасау үшiн зұлымдықты ойлап табатын кенсе ұстап отыр. Онысын залым ғалымдармен толтырыпты деп естiмiн. Қазақ сияқты ержүрек, дүние жаралғаннан берi ешкiмге бағынып көрмеген халықты басып ұстау үшiн әуелi оны кедейлендiру керек дейтiн көрiнедi. Мыңғыраған мал айдаған қазақты кедей ету де оңай емес. Қазақтың мәнгi тұсыраған даласы аман болса, халқынан қайырым кетпесе оны қалай кедей етерсiң. Бұл бiздiң ақылымызға сыймайды. Бiрақ, мына дұшпан соның да айласын таппақ екен, – деген.

– Онысы несi? – деп түршiккен мұндай кесапатты естiген хан маңайындағылар.

– Бөтен елдi жаулап алған бiздiң бабаларымыз сол елдiң өмiр сүру салтына, шаруашылығына тиiспеген. Алымын ғана алдық қой. Мына орыс жұрты бiрiмен-бiрi атысып-шабысқан бөлшек-бөлшек ел екен. Солардың басын қосыппыз. Ел болсын деген тiлек шығар. Күшiк асырап ит еттiм, ол балтырымды қанаттының керiн бүгiн көрiп жүрмiз.

– Апырай дессейшi, – дескен хан сөзiне ұйыған жұрт.

– Бiз жақсылық жасасақ, бұлар бiздi тақыр кедей етудi ойластыратын көрiнедi. Оның айласын өздерiнше бар қазақты отырықшы ету деп есептеп отыр екен. Мына салын

жатқан бекіністері мал баққан қазақтың көшін өткізбеу. Сөйтіп шұрайлы жайылымсыз қалдырып, жұтқа ұшыратып, елдің малын қыру. Міне, ұстанған тәсілі. Онысы біз тірі тұрсақ бола қоймас, – деп еді ғой әкесі.

– Қайда барсаң Қорқыттың көрі болып бара жатқандай. – Қара би бері қарай аунап түсіп, іргеден жұлып алған бір түп жусанды құшырлана иіскеді. – Қазақтың баласы саған да зар боп қалады ма деп қорқам.

Жыраудың жүрегі шым етті. Сонау бір кездегі оқиға көз алдынан көлбеңдеп өте берген. Кенесары хан бастаған алапат айқас жеңіліс тауып, жат жұрттықтардың халықты дірдек қақтырған шағы. Шортөкең ел ішінде байыз тауып отыра алмады. Бір шеті бетпаққа ұласып жатқан, керек болса наразылығы бар бұл жақтың жұрты күмеден далаға сіңіп, таптырмай кетуге мүмкіншілігі мол, Қарқаралы ояздығының қазағына осынша зорлық жасап жатқанда Ресей жеріне бір табан жақын Көкше мен Қызылжар маңындағы елдің күні не болды деп іштей уайымдаған. Көңілге кірген бұл ой ақыры жол шектірді.

Жол жүрудің азабы да бастан асты. Исі қазаққа өз жерінде емін-еркін жүруге тыйым салып тастағандай. Қайда барсаң, алдыңнан шошандап шыға келген салтты казак-орыс.

– Кімсің? Неғып жүрсің? – деп дігірлеп, бастырар емес.

Шетінен едірейген мүрт қойып, “ә” дегеннен аузынан боқтығын бұрқыратқан немелердің бір қолы қылышында болса, екіншісі ішіне сым салып өрген қамшыда. Алдында маймандасаң жоныннан баспа тіліп алатындай төнген. Енді құл болдыңдар деп ұқтырғаны ғой. Жырау қайсымен кездесе де жасқанған емес. Башқұр, татар жерін аралап жүргенде үйренген осылардың тілі де кәдеге сан жараған. Өзі орысша сөйлеп әрі сауда мәселесімен жүрмін дегеннен кейін үстімізден арыз айдар дей ме, әуелдегі одырандағандары басылып қалатын. Мұжықтың жыны басылғандағы түрі қызық екен, таяқ жеген иттей жүндері жығылып, оралымға зорға келетін еңгезердей аттарын “но, но” десіп бұрып, көтеншектері үзілердей қоқандап, артымен ерді түйгіштесп желе жөнелетін.

– Мыналар қайтеді? – деп таңғалған атқосшы бозбала Әбеу.

– Несін айтасың?

– Біздің ауылға орыс келгенде Тағылының бытқылына сіңіп кетіп ем, тірі орысгы көргенім осы. Епетеісіз бірдеме ғой өздері, “қалай жеңіліп” қалдық деп тұрған.

– Арғы жақтары мықты. Ресейдің қаласы көп. Онда шет елдің нұсқасымен зауыт салынған. Біз кенжелеп қалғанда, олар дамып өсіп кетті. Уақыттан ұтылдық қой, – деді Шортөкең Әбеудің сауалын айттырмай танып.

– Қазақ атпен желгенде де, шапқанда да шалқайыңқырап отырушы еді, өзіне де, атқа да жайлы. Көтеншектеріне шок басқандай шоқандап отыратыны, тіпті, ерсі, – деп Әбеу ішек-сілесі қата күлді.

Көкшенің көз жасындай мөлдіреген сексен көлінен өтіп бара жатып жырау сан толқыды. Әне, ана Бурабай көлі. Қасым ханның ақбурасы шөккен деген тамаша аңызды естімеген адам баласы жоқ. Аңыз осы көлдің киесі Ақбура екен дейтін. Бураны ел атам заманнан қасиеттеп келсе керек. Әлде азғыру, әлде тағдырдың жазуы ма, сол ақбураны Қасым хан атқан екен деседі. Көлдің киесі ақбура боздап барып, шөккен екен, сол жерде тас бейнесіне түсіп, қатып қалған деседі. Қасым хан да болған іске қатты өкінесе керек. Әттең, дүние...

– Иә, әттең, дүние... Осыны айтып өкінбеген қазақ жоқ шығар. Абылай ханның ер ұрпағы Қасымның осыдан кейін жолы болмапты дейді аңыз. Қазақ мемлекетінің шаңырағын құлатпай ұстап қалуға жанын салған Қасым хан осыдан кейін дұшпан қолынан қаза болған. Оның қазасын ел “ақбураның” киесі ұрды деп түсінетін. Ел “әттең, әттең” деседі. Елдің ұғымында Қасым хан тірі болса, киесіне ұрынбаса, мына көзі көк былшық сары жерімізді баспас еді деген өкініш жатады.

– Жазмыш қой, – деседі үлкендер.

– Қолдан беріппіз, – дейді қыжылы басым жастар. Кегімді алар күн туар ма?!

Кеш батып бара жатқан. Үйірілген ымыртпен бірге Көкшенің қарағайлары да ұзарып, түннің түнегін тірей қалғандай. Алғаш жымың еткен жұлдыз серейген-серейген қарағайлардың басына қонып алып, ерке назбен өн шырқап жіберердей еді. Кешкі салқын бойын алған жырау ат үстінде шапанының етегін қымтана түсіп, бағдар осы болар деп аяң-бүлкілге алған. Кенет:

– Тоқта! Кімсің? – деген дауыс тап ат тізгінінің алдынан шықты.

– Біз ғой, біз.

Жөнін білген сақшы жігіт жол нұсқады. Кенесары ханның бұл күнгі тұрағы кейін өзінің атымен аталған үңгірдің маңында екен. Үңгірге жақын жерге ордасын тігіп қойса да ханның өзі қараңғы түнде от жақтырып, далада тыныстап отыр. Жырау атының шылбырын бір жігітке ұстата салып, ханға сәлем берді. Кенесары ауыл-аймақ жайын сұрады да онан арыға бармай, отқа үңіліп, қалың ойға батқан. Сәлден соң мұздаған бойы жылынған жырау айналасына енді ғана байыппен қарады. От жаққан жігіттен басқа ханның жанында ешкім жоқ. От жалыны лап етіп көтерілгенде, үңірейген үңгірдің аузы арандай ашылып, жалт етіп тасқа түскен жарықты жұтып жібергендей көрінді. Құдды, қазақ ертегілерінде айтылатын жеті басты айдаһар. Лап етті жалын, үңгір жарықпен бірге түскен адам көлеңкесін қылғып салып, тағы аузын үңірейтті.

– Тақсыр, мына жерден былайырақ отырсаңыз қайтеді, – деді денесі тітіркенген Шортекен.

Хан артына бұрылып қарады, жалын мен үңгірдің ойынын бір сәт қарап отырды да, мырс етті.

– Өмір мен ажалдың елесіндей екен. Біздің бе, әлде тұтас халқымның ба, бүгінгі күндегі тағдырдың талайына түскен шағын көргендейсің. Ісіміз адал бір Алла қолдар, жазмыштан озмыш жоқ деуші едіңдер ғой, пайғамбар ұрпағы Қожеке, – деп жыраудың түпкі ата-бабасын да еске алады.

Хан ас ішіп, асықпай қолын сүртіп, жырауға ерекше ілтипатпен қарап отырып:

– Дұшпанмен тіресіп жүргенде рухымызды көтерстің бір жырды күтуліміз, – деген.

Шортекен бүктеме домбырасын қабынан шығарып, аздап күйледі де “Зарқұм” соғысын бастап кеткен. От басында екеуі ғана екен. Домбыраның үні шыға қараңғылықтан суырылып шығып, айналасы сыбдырсыз жайғасқандарға толды. Жүздері тотыққан сарбаздар жырды үнсіз тыңдаған. Тотыққан жүздерде не қиындыққа да тәуекел еткен қайсар мінез жатыр. Жасаңдау бір жігіт жасамыстау сарбазға арқасын сүйеп, сонау көктегі жұлдызға еміне үңіле қалыпты. Сүйген жарын сағына ма, әлде ауылын ойрандап кеткен дұшпанға деген қайтпас кек жатыр ма? Анда-санда шайқалып қойып отырған жігіт жыр

үдей келе тіктенін алған. Жырау енді ғана аңғарды, тотыққан жігіттердің жүздерінде ойнаған жалын көздерінен от боп көріне бастапты.

– Пәлі! пәлі!

– Е, осылай, осылай соқпас болар ма кәпірді, – деген дауыстар да шығып қалған.

Айналаға қозғалыс кірген. Көселген отпен бірге аспанға көтерілген жалын жырдың рухына қосылып, сарбаздарды тіпті әруақтандырып жібергендей. Қаны қызбалау жастар жағы бір отырып, бір тұрып, кейде жырау дауысына қосылып қалып та жатыр. Үнсіз отырған Кенесары хан ғана. Қыбыр еткен жоқ. Сол малдасын құрып, бір қолына он сегіз өрім дырау қамшысын ұстаған қалпы. Сұсты жүзіне сәл күлкі ғана үйірілді.

Хан да, өзі де от басына жаға кеткен. Ғаша арасынан сығалаған күн нұрымен оянды. Ханның кашан тұрып кеткенін байқамапты:

Түшіркенген ұйқы жоқ, қайғының асқан зорлығы. дегенінді естігем, – хан күлді. Сірә, қазақ қолының қалың ортасына келген соң мейіріңіз толып жатқаныңыз болар.

– Ханың қорғаның болса, ел азбайды, көшің қолікті болса, жер тозбайды деген бар ғой, соған саялық, – деген Шортекең.

Ертеңгілік асқа Кенесары хан әскерінің басшы-батырларынан он шақты адам жиналған. Әуелі Шортекең жырлаған “Зарқұм” соғысынан алған әсерлері сөз болып отырды да, оның соңы әскері кеңеске қарай ұласты. Ағыбай батыр әскердің бүгінгі жай-күйін, қай жақтан тағы қанша адамның қосылатынын, қару-жарақ жағдайын баяндап өтті.

– Әскердің тамақтан тарықпау жағдайы қатты ескерілсін, – деп түйді хан.

– Қару жағы аздау. Елден қосылғандарда сойылдан басқа қару жоқ.

– Қылыш соғуды қолдан келгенше ұлғайту қажет. Оған қажетті темірдің жоғын да білемін. Бірақ, бізге бәрібір ешкім әкеліп бермейді. Оны да өзіміз табуымыз қажет. Мынау башқұрт, татар ағайындармен жасырын байланысты әлі де осы мақсат үшін пайдалана береміз. Олар бізге тілеулес халық, бірақ ішінде орыс толып отырған соң тырп

сте алмайды. Ендігі бір бізге қажетті сала – зеңбіректерді көбейту. Бізге Бұхар әмірі беріп тұрған зеңбіректер өте аз, әрі қуаты да шамалы. Ал өзбек ағайындарының бары осы ғана, басқаға шамасы келмейді. Сонда да отты қару ретінде соның өзіне мұқтажбыз. Оның үстіне жау ойламаған жерден шыға келіп, ұрыс салатын біздің әскер үшін түйеге теңдей салып, жүріп кететін осындай зеңбіректер қажет-ақ, – деп түйіндеген хан.

– Ендігі бет алысымыз, – деп сұрады Иман батыр.

– Міне, бұл жөнінен ақыл қосайық. Сіздерді сол үшін жинап отырмын.

Батырлар бір-біріне қарады. “Осылай етейік” дей қоятындары болса да, әрқайсысын соным дұрыс бола қоярма екен деген күдік билегендей. Қашқынбай жөткірінді. Бәрі соған қараған.

– Енді не тоқтам? Мына Қызылжарды алмаймыз ба?

– Біздің қорғанысымыздың өзі шабуыл. Сел аққан сайын ғана жылғалар қосылып, күшсіе түседі. Біз де сондаймыз, – деп Иман батыр ұсынысты қолдайтынын аңғартты.

– Ақмоланы өртке орап, дұшпанды ыстаған түлкідей қуып шықтық. Осы қарқынды жоғалтпасақ, орысты түре айдап шығамыз, – Қашқынбайдың сөзін көпшілігі қолдайтындай гуілдесіп, қозғалақтасты. Ағыбай үнсіз, қоңқаштау мұрнын саумалай ұстап, төмен қараған қалпы.

– Ал, көсе, сен не дейсің? – Хан құрдасы Ағыбайды “көсе” деп атай беруші еді. Бұған өзінің де, жұрттың да құлағы үйренген. Ағыбай хан жүзіне ойлана қарап барып, ойын ортаға салды.

– Әрине, біз дұшпанмен шайқасу үшін, ұл-қызымызды қорлыққа салдырмау үшін атқа қондық. Талай шайқаста жігіттердің білегі де, жүрегі де сыннан өтті.

– Бірақ.., – батыр айнала жұртты шола қарады.

– Иә, бірақ, – деп дегбірісіденді Иман батыр.

– Бірақ, Қызылжар Ақмола емес. Ақмоланың бекінісі нашарлау қала болса, Қызылжар мұздай қару құрсанған қала. Оны аламыз деп жүрегіміз шайлығып қалуы мүмкін.

– Бұл қалай? – деп таңданды Иман батыр. – Біз қазір Қызылжардың түбінде тұрмыз. Сонда осы жерден қайтпақпыз ба? Онда неменесіне атқа қондық. Үйге барып, қатын-балаға не дейміз? Ал, арттарыңды түре беріңдер, ертең орыс келіп дүре соғады дейміз бе?

– Мен дәл осы шақта өзіміздің Қызылжарды алуға мүмкіндігіміздің жоғын айттым. Көзіміз тірі тұрғанда бір қазақтың басына дүре салдырмаспыз. Ағыбай айтқанынан қайтпастың реңін танытып, жүгініп отыра кетті.

– Сонда өзі қалай боп кетті? Өгіз өлмейтін, арба сынбайтын жол бар ма? – Қашқынбайдың жүзі күреңтіп, алақанын жайды. Хан Кене дауысын кенеді:

– Жырау, оқығаның да жеткілікті, ішкі Ресей, татар-башкүр жерін аралап, көргенің мен түйгенің де көп, сіз не дер едіңіз?

Кеңесіп отырғандардың бәрі жырауға аңтарыла қарасты. Көбінің жүзінде мысқыл бомаса да, өлең-жырды кәсіп еткен кісі не айта қояр дейсің деген пікір тұрған. Шортекең де мұны жазбай таныды.

– Қолдың жағдайың, соғыс мәселесін тер төгіп жүрген мына батырлардан артық білем деу өрескел. Шіркін, баяғы заман боп, қолдағы қарумен тырысатын болса, қазақтың тап осы қолы Ресей түгілі батысты басып өтіп, көк теңізден көсіп су ішер еді.

– Міне, теңеу.

– Айтсаң, осылай айт.

– Көпті көрген көсем болады деген осы, – десіп отырғандар риза боп қалды.

– Тоқтамай соғысу керек деген Иман батырдың ұсынысына да қосыламын. Бірақ.., Шортекең тыныстап, отырғандарға көз қырын салды. Бірақ, алынбасты алам деп таусылып қалмайық деген Ағыбай батырдың айтқаны да дұрыс.

– Сонда не айтпақсыз? – деп Қашқынбай қызуланды.

– Біздің мақсатымыз – мұжықтың шабата киген табанынан елімізді де, жерімізді де қорғап қалу. Осы үшін сіздер жан алып, жан беріп жүрсіздер. Бізбен соғысып жүрген орыс әскерінің оннан бір бөлігі ғана. Орыс – орман дегенді менен бұрын Бұқар жырау айтып кеткен, олардың санынан түңілген. Ресейдің ішкі жағы толған қала. Олардың көбі біз көрген Ташкент, Бұхардан әлдеқайда үлкен. Сол қалалардың бәрінде иін тірескен зауыт бар. Бірі оқ-дәрі жасаса, бірі мылтық, тағы-тағылары зеңбірек, әскерге қажетті неше түрлі бұйым шығарады. Соның бәрін мына біздің сойыл ұстаған қазақ қолына қарсы төгіп жіберсе не болатынын шамалап көріңіздер. Шортекең кілт тоқтаған. Отырғандарды үнсіз тыныштық биледі.

– Иә, сұмдық екен. – деп Иман батыр алғаш тіл қатты. – Шортеке, сізге сол еді аралатып көрсеткен де бір Алла шығар. Сол сапарыңыз да неі қазақ үшін болар. Соғыс ісін білмесеңіз де әлемнен хабардарсыз. Білім деген жол ашады. Ендігі тоқтамыңыз не?

– Шайқаспасак тағы болмайды, – деп Шортеке көпшілікке қарады.

– Не боп кетті өзі? – Қашқынбай жалтақ-жалтақ қарады. Манадан үнсіз тыңдаған Ағыбай батыр да таңдана басын көтерді.

– Сонда қалай?

– Бұл қай бұлталак, – деген дауыстар естіліп қалған.

– Өмір... Өмір сондай бұлталак. Сөзін бөлмеңдер, – деп Кенесары қабағын түйді.

– Атылып жазым стер жолбарыстай шиыршық атып, дұшпанның әлсіз жерін соққылай бергенді жөн дер едім. Үзбей шайқаса жүріп, елге тиімді бітім мәселесін де қоса жүргізсе болар еді.

– Міне, сөз, – деп қалды Ағыбай.

– Егер шайқаса жүріп тіземізді батыра жүрмесек, дұшпан біржола басқа шығып алады. Бұл дұшпанды тап қазір осы күшімізбен қиратып тастаймын деуге болмайды.

Жұрт дуылдасып кетті. Дуылдасқан жұртты Ханның дауысын кенегені тоқтатты.

– Менің көңілімдегіні айттың, Шортеке. – Хан бір ауырлық иығынан түскендей тағы жөткірінді. – Білімнің аты – білім, оқығанның жөні бөлек. Сол мол білімді халқының бір пайдасы үшін жұмсай білгеннен ғанибет не бар дейсің. Ресей патшасына біз наразы боп жатқанда, сіз өз бетіңізбен Ресейдің ішін аралап, сліме не пайдам тиесі дегенді пайымдаған екенсіз. Пайғамбар ұрпағы, сізге, осыны бізге айттырып отырған да аруақ болар.

– Солай-ау, өзі.

– Қисыны келіп тұр ғой.

– Қисынға тоқтаған жөн. – Кенесары сөзін жалғады. – Мен осы жолға жарты әлемді алып жатқан Ресейді шалқасынан түсіріп, жүрегін суырып алам деп түскен жоқпын. Халқымды қорлықтан қалай сақтаймын, өз жерімізге өзіміз қалай ие боламыз, анау жердің арғы бетіндегі әмірқандарға ұқсап жергілікті халықты қырғынға қалай да ұшыратпас үшін арпалыс жолды қаладым. Кешегі

Алтын Орда Ресейді билеген, орыстың кінәздары Алтын Ордаға келіп кетуді мәртебе, бақыт санаған. Сол Алтын Орданы көтерген халықтың бүгінгі ұрпағын көріп, дұшпан мазак етпесін дедім. Әрі-беріден соң, келер ұрпақ “неге қап төгіспеді, неге бізді құлдыққа тастап кетті” деп налын, лағынет айтпасын дедім.

Хан Кене сонуге айналған оттың жылт-жылт еткен шоғына қарап, бір сәт үнсіз қалған. Ханның тоқтамын күткен басқалары да төмен қарасты.

– Иман батыр, сенің ерлік жолды ұсынғаныңа да дән ризамын.

– Ләббай, тақсыр, – Иман батыр басын изеді.

– Ағыбай батыр, сенің қауіп пен қатерді, өзіміздің күш-шамамызды саралаған, соны ескеріп отырып айтқан пікіріңе де тәнтімін.

– Өлсек біргеміз, хан ием.

– Әскери істен алыс жатса да, көрген-білгені көп, өмірді саралап, дұрыс болжам-топшылау жасап, көрегендік көрсеткен Шортанбай жырауға баршамыздың атымыздан ризалық айтқанды жөн көрдім.

– Дұрыс, дұрыс-ақ, – десті басқалары.

– Шыныңызды айтыңызшы, әскери кеңесте пікір айтуға жүрексіңген жоқсыз ба? – деді Хан күлімдеп.

– Қазақтың ханының алдында отырмын ғой, болса болар, – деген жырау да. Абылай хан кеткеннен бері осы жұрттың бір-біріне деген өштігі мен қастығын бір сабаға сыйғызып, басын қосып, жауға қарсы тік тұрғыза білген бұл адамға деген Шортекеңнің сый-құрметі бөлек еді.

– Кеңесары хан дүниеден өткеннен бергі уақытта Шортекеңнің бұл маңға ат ізін салғаны да осы еді. Қалың елдің ішінде іздеп барып, жағдайын көрсем, сол арқылы дұшпанның тізесі қабырғасына батқан жұрттың қайғысын танысам деген ауыл да бар еді. Кеңесары жорығынан да, туу сонау Саржанның ту көтерген тұсынан да көп бұрың осы жаққа Арқадан бір ауыл көшіп келіп орналасқан-тын. Түбі Тама Бурахан дегеннің ауылы Нұранның бастауы тұсындағы жерін тастап кеткенін жұрт күні бүгінге дейін аңыз қылады. Аңызға сенсең, Бураханның Шеруке деген көркіне ел сүйсінген, ақылына ауыл риза қызы болған екен. Сол ару қыз әлдебір жігітке ғашық екен деседі. Қазақтың ата жолымен Шерукені бала кезінен айттырып қойса керек.